

istorijskog instituta iz Beograda, što je osnovni nedostatak knjige. Građa iz ovog arhiva, da je savesno pregledana, poslužila bi kao odlična podloga za širu rekonstrukciju „četničke” prošlosti. Autor se oslanja na dosta zastarelu emigrantsku literaturu, koja je odličan pokazatelj za mnoge segmente istorije, ali je davno prevaziđena radovima nekih domaćih autora, koje Stamatović ne konsultuje. Tu, pre svega, mislimo na knjige Bojana Dimitrijevića *Đeneral Mihailović* (Biografija do maja 1941), Beograd, 1996 i *Valjevski Ravnogorci*, Beograd 1998, zatim na knjige *Ravnogorski nacionalni program* Milana Vesovića i Koste Nikolića, Beograd, 1996 i na knjigu *Rat i mir đenerala. Izabrani ratni spisi generala Dragoljuba Mihailovića*, Beograd, 1998, koju su priredili B. Dimitrijević, K. Nikolić i M. Vesović. Ovde se, naravno, ne radi o nekoj sujeti, već o činjenici da treba koristiti savremenu historiografsku literaturu. Da je A. Stamatović koristio navedene knjige, ne bi mu se potkrale očigledne greške, kao ona da je Vojislav Mihailović poginuo 1944. godine (str. 105) ili još veća, kao što je korišćenje falsifikovanog dokumenta (nastalog u „komunističkoj obradi” posle Drugog svetskog rata) „Instrukcije D. Mihailovića đ. Lašiću i P. Đurišiću” od 20. decembra 1941. godine. Da spomenemo i knjigu Dragana Nenezića *Jugoslovenske obla-*

sti pod Italijom 1941-1943 Beograd, 1999.

Ionako oskudna izvorna građa dosta je neprecizno navođena u napomenama. Mnoga poglavlja predstavljaju prosto ređanje činjenica ili citata iz emigrantske literature, pažnja čitalaca se previše brzo prebacuje sa kraja na kraj zemlje i iz godine u godinu. Dakle, nema neophodne sistematizacije građe. Veliki nedostatak predstavlja i nekorišćenje građe Emigrantske vlade Kraljevine Jugoslavije iz Arhiva Vojno-istorijskog instituta.

Najbolje delove knjige predstavljaju stranice o građanskom ratu u Crnoj Gori (274-310) i poglavlje „Partizanski zločini” (311-343). Deo o saradnji partizana i Nemaca je efektan i tačan, ili isuviše kratak (352-355). Mogao je biti i bolje obrađen, makar na osnovu objavljenih izvora, kao što je knjiga *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1941-1945*, (u dva toma) Beograd, 1998.

Knjiga kolege Stamatovića, i pored navedenih nedostataka, predstavlja značajan doprinos rasvetljavanju „belina” iz srpske istorije tokom Drugog svetskog rata. Šteta je, zaista, što je ostala na nivou ređanja manje ili više poznatih činjenica, ali je zaista toplo preporučujemo široj čitalačkoj publici.

Dr Kosta NIKOLIĆ

M. Glišić, A. Lazarević, R. Mandić, M. Marković, M. Ristić, *Stari Milanovac*, NIP „Dečije novine”, Eurografik, Muzej rudničko-takovskog kraja, Gornji Milanovac 1995.

Pojavila su se već dva izdanja interesantne i značajne fotomonografije, *Stari*

Milanovac, a da njen prikaz nije našao mesto u istorijskim naučnim publikaci-

jama. Zato, iako sa zakašnjenjem prihvatili smo se da predstavimo ovu vrednu knjigu i ukažemo na njen ne samo lokalni nego i širi istorijski značaj za poznavanje razvoja srpskog društva u drugoj polovini XIX i prvoj polovini XX veka. Samo detaljnim izučavanjem istorije gradova i svih aspekata ljudske delatnosti u njima, može se razbiti stereotipna predstava, zasnovana samo na statističkim podacima, o Srbiji kao seljačko-patrijarhalnoj zemlji i pokazati da je ona imala razvijene i sve vidove građanskog života i društva.

Sa izuzetnom ljubavlju i predanošću grupa autora Gornjomilanovčana je pristupila izučavanju prošlosti svoga grada. Sakupljen je vredan dokumentacioni materijal, pregledani su fondovi Arhiva Srbije, Vojnoistorijskog instituta i privatne zbirke sačuvanih dokumenata. Korišćene su statistike i sećanja preživelih žitelja Milanovca. Posebnu vrednost predstavljaju porodične i druge fotografije koje upotpunjuju tekst i oživljavaju ljude i događaje.

Monografija obrađuje period od osnivanja grada do početka Drugog svetskog rata. U uvodnom delu monografije nalazimo podatke vezane za naziv i nastanak grada. Odmah po osnivanju (1853) Milanovac je nosio naziv Despotovica, po istoimenoj reci, sve do 1859. godine, kada mu je Miloš Obrenović, u čast svoga brata po majci Milana Obrenovića, posebnim ukazom promenio ime u Gornji Milanovac. Sve do 1853. godine, administrativni, politički i ekonomski centar rudničkoga kraja bila je Brusnica. Ukazom kneza A. Karađorđevića 1853. godine i preseljenjem žitelja u Despotovicu

ova postaje središte okruga. Ugled porodice Obrenović svakako je doprineo razvoju Gornjeg Milanovca koji se sa malim izuzecima, sve do Prvog svetskog rata, razvija kao središte rudničkog okruga.

Gornji Milanovac je bila jedna od retkih varoši u Srbiji koja je građena prema urbanističkom planu. Ovaj plan su izradili stručnjaci iz Beča i po njemu ulice idu pravcem istok-zapad, sever-jug i seku se pod pravim uglom. Široke su kao i trotoari sa strane. U centru je postavljen trg u vidu pravougaonika. Gradom dominira crkva „Svete trojice“, zadužbina kneza Miloša, izgrađena u periodu od 1860. do 1862. godine. Urbanističkim planom su isplanirani i placevi i označeno je gde će se podizati državne zgrade a gde privatne. Već 1856. iz Brusnice su preseleljene sve ustanove vlasti i najveći broj dućana i mehana. Tada je novo naselje imalo 19 mehana i 44 dućana. Time je Despotovica odmah počela da dobija obeležje grada, a naročito posle ukaza o osnivanju pošte (1853), ženske škole (1858), telegrafa (1859) i bolnice (1892).

Broj stanovnika u gradu počeo se naglo uvećavati. Grad je već 1877. godine imao 1084 stanovnika, od toga 658 muških i 426 ženskih, koji su stanovali u 261 privatnoj kući. U gradu je bilo 70 dućana, 19 mehana, muška osnovna škola sa dva učitelja i 79 učenika, ženska osnovna škola sa jednom učiteljicom i 25 učenica.

Sedam godina kasnije, 1884. godine u gradu je živelo 1327 stanovnika u 336 domova; godine 1890. broj stanovnika premašuje cifru od 2024 stanovnika u 444 doma; 1895. godine u gradu je 2.637 žitelja a krajem veka, 1900. godine, u gradu je 2.836 stanovnika u 426 kuća.

Osnovan prvenstveno zbog potreba državne administracije, Gornji Milanovac se razvija i kao ekonomski i kulturni centar rudničkog kraja. Prosperitet se naročito zapaža poslednjih godina XIX veka kada je Srbija na kongresu u Berlinu 1878. godine dobila nezavisnost i počela se razvijati kao samostalna država po uzoru na zapadne zemlje. Žitelji Gornjeg Milanovca obavljali su različite delatnosti. Najrazvijenija je bila trgovina i zanatstvo.

Razvojem zanatstva i trgovine pojavljuju se prvi oblici kapitalističke privrede, prvo bankarstvo sa zelenaškim interesom, prva akumulacija kapitala kako u gradu tako i u selima, gde se kao kreditori pojavljuju imućniji seljaci. Sve je to uticalo na diferencijaciju stanovništva, razlike u pogledu oblačenja i izgradnje kuća. Zanatlije su uglavnom proizvodile robu, u najvećem broju slučajeva sami proizvodili robu i podmirivali potrebe seoskog stanovništva. Industrijska roba uglavnom se uvozila iz inostranstva. Trgovinom se bavio najpreduzimljiviji sloj stanovništva i ostvarivao najveću dobit.

Raslojavanje koje je počelo sa prvom akumulacijom kapitala se pojačava u narednom periodu i stvara se tanak ali značajan gradski sloj imućnih ljudi. Iz popisa stanovništva iz 1862. godine vidi se da je u gradu postojao veliki broj slugu i nadničara. To je, ustvari, bila najzastupljenija kategorija zanimanja. Slugu je bilo 74, nadničara 20, mehandžija 19, činovnika 18, praktikanata 17, (pripravnik), dućandžija 15, krpača odela 12, zidara 9, terzija (krojača odela od čohčoje) 9, abadžija (krojača odela od sukna)

7, pandura 7, kovača 6, kafedžija 6, trgovaca 4, sarača 4, učitelja 3, kmetova 3, čarugdžija (opančara) 3, nalbantina (potkivača) 3, iščija abadžijskih (vunovlačara) 3, dundera (drvodelja, tesara) 3, sveštenika 2, advokata 2, poštaru 2, služavki 2, kasapina 2, bojadžije 2, služitelja 2, mumdžija (voskara) 2, tišljera 2.

Nova zanimanja tek su sebi krčila put. Tako je prema istom popisu bilo po jedno zanimanje iz sledećih profesija: jedna vaspitateljica ženske mladeži, sluskinja, puškar, ćurčija (kožuhar), berberin, špekulant, duvandžija, papudžija, klisar, furundžija, zemljodolac, arhivar suda, dobošar, ekspeditor sudijski, pisar sudijski, šnajder, grnčar, poštonoša, tufegdžija, (puškar), ćeremdžija (crepar ćeramide).

Krajem XIX veka (1900. godine) Gornji Milanovac je imao 33 zanatske radnje, od kojih 5 opančarskih, po 4 terzijske, i obučarske, tri berberske, po dve abadžijske, bojadžijske kovačko-potkivačke i stolarske i po jedna bravarska, kazandžijska, kolarska, krojačka, molersko-farbarska, sapundžijska i časovničarska. Iste godine Milanovac je imao i 33 registrovane trgovačke radnje, od kojih je 10 bilo manufakturnih, sedam bakalskih, pet špekulativnih, četiri mešovite, po dve gvoždarsko-stolarsko-porcelanske, dve građevinskog materijala, dve knjižare i jedna kožara. Od ugostiteljskih objekata bilo je po šest gostionica i kafana. U gradu su radila dva građevinska preduzimača i jedan apotekar.

Za naredni period, prve godine XX veka nemamo eksplicitno datih podataka o razvoju grada, ali na osnovu kretanja broja stanovnika može se zaključiti da se

grad sporije razvijao. Broj žitelja je počeo opadati. Tako je 1905. godine u gradu živelo 2.128 stanovnika, 1910 godine bilo je takođe 2.128 stanovnika, 1921. godine 2.186, a po popisu od 1931. godine 2.502 stanovnika. Šta je sve na ovo uticalo?

Bez sumnje, bilo je više uzroka. Prvi je, svakako, bio što je od 1890. do 1902. godine, spajanjem rudničkog i čačanskog okruga, sedište okruga bilo premešteno u Čačak. Samim tim okružna nadležstva iz G. Milanovca premeštena su u Čačak: okružno načelstvo, okružni sud, okružna rudnička brigada (kasniji X bataljon, koji je prerastao u X takovski pešadijski puk s prekidima X okružna pukovska komanda, okružna bolnica, okružni lekar, okružni inženjer, okružni marveni lekar, okružni školski nadzornik i okružni prota. Drugi uzrok koji je doveo do smanjenja broja stanovništva bili su ratovi vođeni u tom periodu: Carinski rat 1906. sa Austrijom, balkanski ratovi 1912. i 1913. i Prvi svetski rat 1914. godine.

Sve je ovo uticalo i na privredni razvoj grada, a posebno ratovi jer se mnogi privrednici posle učešća u ratovima nikada nisu ni vratili kući. Naročito su bile katastrofalne posledice Prvog svetskog rata kada je od 170 mobilisanih žitelja grada ostalo 72 na bojnom polju. Jedan broj vojnih obveznika ostao je sve do marta 1921. godine pod vojnom obavezom. Okupacijom zemlje i razaranjem njenih privrednih objekata i pljačkanjem alata i sirovina, naročito prilikom povlačenja austrougarske vojske, privredni život u gradu potpuno je zamro. Jedan broj vojnih obveznika ostao je sve do marta 1921. godine pod vojnom obavezom.

Tek 1922. godine kada su ratne nećake koliko-toliko sanirane i kada je obnovljena pruga uskog koloseka kojom je Gornji Milanovac spojen sa Čačkom i Beogradom grad je ponovo oživeo. Počela se naglo razvijati trgovina poljoprivrednim proizvodima koja je preko Beograda tražila tržišta u zemljama srednje Evrope.

Zanatlije, opančari, abadžije, terzije, kovači i drugi ostali su da i dalje rade za potrebe sela. Njihova akumulacija kapitala bila je mala, glavni kapital se dobijao od trgovine koja ponovo daje glavno obeležje privrednom životu Gornjeg Milanovca. Počinje stvaranje većih privrednih preduzeća, osnivaju se prve fabrike, doduše malog kapaciteta, ali proizvode robu za tržište. Prva fabrika u G. Milanovcu, osnovana 1922. godine, jeste fabrika bombona, čokolade i drugih slatkiša „Rudnik”. U privrednom životu javljaju se i akcionari koji udružuju svoj kapital i stavljaju ga u funkciju privrede. Već početkom XX veka, kapitalom akcionara gradi se električna centrala i uvodi električno osvetljenje u gradu, što je uticalo ne samo na privredu već i na potrebe i navike ljudi. Počinje korišćenje električnih uređaja: radio-aparata, pegli, rešoa. Od 1928. godine počinje prikazivanje filmova, prvo nemih a zatim sa tonom. Električna energija se počinje koristiti i u izdavačkoj delatnosti. Osnivaju se novi listovi: *Suvobor*, *Narodna volja*, *Narodni list*, *Rudnički glasnik*, *Rudnički glas*. Ovi listovi su bili namenjeni, u prvom redu, za narodne potrebe i prosvetivanje. Bio je to nastavak tradicije na prosvetnom planu, koja je počela još 1857. kada je osnovano „čitalaštvo” u novonastaloj varoši.

Zahvaljujući velikoj prosvetiteljskoj ulozi navedenih listova, novoosnovanoj čitaonici i naučno popularnoj literaturi unapređuje se i poljoprivreda. Organizuju se izložbe goveda, ovaca, svinja, uvode nove rase stoke i nove sorte voća, po kvalitetu i prinosu bolje i korisnije. U te svrhe formiran je i rasadnik.

Bistri i preduzimljivi Rudničani su još u XIX veku ušli u tajne ekonomskog poslovanja. Iako jedno od najmanjih okružnih središta, po broju stanovnika u Srbiji, Gornji Milanovac, kao grad trgovaca, zanatlija i kafedžija nastojao je da unapredi svoj privredni život. Još 1888. godine osnovana je Gornjomilanovačka štedionica sa početnim akcijskim kapitalom od 75.000 dinara koja je sve do kraja XIX veka uspešno poslovala. Početkom 1902. godine započeto je, a 1903. godine završeno sa osnivanjem još dva novčana zavoda: Akcionarsko društvo „Takovo” i „Rudnička akcionarska zadruga.

Rudnička akcionarska zadruga, pored štednje i zajmova, finansirala je industrijska i građevinska preduzeća i obavljala sve poslove novčanih zavoda i banaka, izuzev berzanskih transakcija. Početni kapital iznosio je 100.000 dinara i dve hiljade akcija po pedeset apoena. Ona je i u 1906. godini ostvarivala dobit i uspešno poslovala, a o kasnijem njenom radu nema podataka.

Od 1908. do 1911. godine osnovane su dve banke: „Rudnička banka” 1908. i „Takovska banka” 1910. godine. „Rudnička okružna zadruga” osnovana je uoči balkanskih ratova 1911. godine na udeoničkim ulozima. Njena glavnica je tada bila 200.000 dinara. Navedene banke

osnovane su kao komanditno odnosno ortačko preduzeće sa dvostrukim jemstvom ortaka. One su osnovane s ciljem da svoje akcionare-komanditore i uopšte privrednike potpomažu što jeftinijim kreditom i da „kod njih razvijaju duh proizvodnje i štednje”. Ove banakrske ustanove poslovale su i u međuratnom periodu sve dok nisu posle ekonomske krize likvidirane. Pored navedenih ustanova sve kategorije stanovništva: zanatlije, trgovci, činovnici i radnici imali su svoja udruženja koja su štitila staleške interese i doprinosila razvoju privrede.

Kao što je naglašeno, Prvi svetski rat izazvao je prekid privrednog života u Gornjem Milanovcu kao i u celoj Srbiji. Bogatili su se jedino liferanti i špekulanti. Posle Prvog svetskog rata, u periodu 1918-1941. godine, Gornji Milanovac je obnovio i nastavio privredni razvoj. Trgovina je i dalje cvetala, razvijalo se zanatstvo i uslužne delatnosti. U toku 1940. godine imao je 40 trgovina na malo i 7 trgovina na veliko. Bile su to u najvećem broju bakalske radnje, tekstilne, mešovite; tekstilno knjižarske i tekstilno gvozdarske. Zatim je postojala jedna prodavnica benzina, jedna radnja za prodaju čamove građe i jedna prodavnica za prodaju obuće fabrike „Bata”, zatim trgovine za promet monopolske robe: cigareta, šibica, soli, promet brašna i dr. Milanovac je imao i nekoliko trgovina na veliko, rakijom, suvim šljivama, drvetom, žitaricama, mlečnim proizvodima i dr. U svrhe izvoza formirane su najčešće zajedničke firme.

Gornji Milanovac je pred Drugi svetski rat imao oko 40 raznih ugostiteljskih objekata, kafana – mehana i tri manja

hotela: „Nacional”, „Srpski kralj” i „Evropa”.

Privredni i kulturni razvoj grada doprinio je opštoj političkoj živosti u gradu. Gradanske političke partije imale su duboke korene u ovoj sredini, a posle jačeg privrednog razvoja i diferencijacije stanovništva postale su masovnije i dobile novu fizionomiju. Pripadnici različitih partija imali su svoje lokale u kojima su se sastajali. U Gornjem Milanovcu imali su jaka uporišta radikali i demokrati, a kasnije pripadnici Jugoslovenske radikalne zajednice (JRZ).

Osnivanje škola i drugih kulturnih ustanova u Gornjem Milanovcu teklo je u skladu sa privrednim razvojem grada a često i prethodilo i podsticalo njegov privredni razvoj. Školstvo se počelo razvijati još u periodu Karadorđevog ustanka. Jedna od prvih privatnih škola u Srbiji osnovana je u selu Brusnici. U leto 1857. godine ova škola je premeštena u novoosnovanu varoš a školske 1857/58. godine iz novopodignute škole u Despotovici izašla je prva generacija učenika. Privatna ženska škola, što je bila prava retkost u Srbiji toga doba, otvorena je 1858. godine u Despotovici. Tradicija školstva se nastavlja i dobija nove razmere u novoosnovanoj varoši. Školske 1879/80. godine u Gornjem Milanovcu je počela sa radom dvorazredna gimnazijska realka. Ona je prvo radila u privatnim zgradama, dok 1902. godine nije podignuta namenska zgrada za gimnaziju, koja nešto proširena (1938) i danas radi kao gimnazija. Prve školske godine 1879/80. Gimnazija je imala 20 učenika. U prvom razredu je bilo 12 učenika od kojih 2 devojke, a u drugom osam dečaka. Prvi ispit zrelosti u

osmorazrednoj školi polagan je 1922/23. školske godine. Pored škole postojao je đачki internat za smeštaj siromašne dece i dece iz Makedonije koja su školovana u Srbiji i vaspitavana u duhu srpstva. Kasniji istorijski razvoj pokazao je da su generacije učenika iz Makedonije školovane u Gornjem Milanovcu postale najodaniji pobornici jugoslovenstva.

Pored gradske osnovne škole i gimnazije od 1893. godine u Gornjem Milanovcu je radila i Brusnička osnovna škola, u kojoj su učila deca ne samo iz Brusnice već i iz obližnjih rudničkih sela Grabovice, Lunjevice, Jablanice, Seme-draži, Svračkovaca, Nevada i Velereči.

U 1926. godini osnovana je u Gornjem Milanovcu ženska radnička škola. Ženska zanatska (radnička) škola postojala je još od 1885. godine kao deo ženske podružine ogranaka organizacije žena iz Beograda. Ova škola je osnovana sa ciljem da podiže svest i školuje žensku mladež. Imućniji ljudi iz Gornjeg Milanovca, pretežno trgovci i zanatlije, formirali su još 1880. godine fond za školovanje siromašnih učenika-ca, što ukazuje koliki se značaj pridavao školovanju i obrazovanju celokupne mladeži u ovome kraju. U istom cilju, radi zdravijeg fizičkog odgoja dece postojala su i sportska društva u Gornjem Milanovcu kao što su „Sokolsko društvo”, Sportski klub „Građanski”, Fudbalski klub „Takovo”, podružnica planinarskog društva „Fruška Gora”, društvo „Trezvene mladeži”, žensko društvo „Kneginja Zorka” i dr. Radi saradnje roditelja i škole institucionalizovana je „Zajednica doma i škole”. Svake godine održavane su sletske vežbe učenika gimnazije; radila je muzička i dram-

ska sekcija i Pevačka družina „Takovo”, osnovana još 1898. godine. Posle Prvog svetskog rata počelo je da radi Društvo prijatelja Francuske, pa su čak i priredbe đaka pripremane na francuskom jeziku.

Ruku pod ruku, uz prosvetu išlo je i zdravstvo. Od 1858. godine u Despotovici se ustanovljuje i zdravstvena služba. U gradu je radio po jedan lekar sve do 1892. godine kada se osniva Okružna bolnica i broj zdravstvenog osoblja povećava. Od 1891. godine u Gornjem Milanovcu radi i marveni lekar, a sredinom devedesetih godina XIX veka otvara se i prva apoteka. Savremena okružna bolnica u Gornjem Milanovcu podignuta je 1925. godine. Pečat razvoju zdravstva u gradu daje sanitetska služba koja je organizovana pri vojnoj kasarni. Stanovništvo grada je početkom XX veka imalo stečene navike da se leči po principima moderne evropske medicine. Naročito je obraćana velika pažnja na higijenu. Gornji Milanovac je između dva svetska rata imao i javno kupatilo. Godine 1936. turska kaldrma zamenjena je kamenom kockom. Tridesetih godina opštinska uprava u Gornjem Milanovcu otpočela je velike radove na uredenju ulica i parkova. Zasađene su nove sadnice u ulicama grada i podignut je veliki park sa česmom izvan grada koji je služio građanima kao izletišta. U ovom periodu Gornji Milanovac je imao sva

obeležja jedne moderne evropske varoši.

Zahvaljujući izuzetnom razvoju u ekonomskom, prosvetnom, zdravstvenom i kulturnom pogledu Gornji Milanovac je mogao da regrutuje znamenite ličnosti koje su svoje znanje i umeće ugradili u temelje ne samo svoga grada već i cele Srbije. U ovom prikazu smo se držali principa niko pomenut niko zaboravljen (iako monografija i slikom i rečju daje imena svih aktera zbivanja u ovom gradu), ali ipak moramo pomenuti neke značajnije ličnosti koje izrazito prevazilaze okvire ovoga grada. U prvom redu porodicu Nastasijević, Živorada slikara, Momčila književnika, Svetomira kompozitora i Slavomira književnika; zatim Jovana Žujovića, osnivača geološke nauke u Srbiji i predsednika Srpske kraljevske akademije od 1915. do 1931. godine, akademika Živojina Tešića, generale Ljubomira Milića i Božidara Terzića; književnike Vladimira Lunjevicu i Dragišu Vasića.

Iznoseći navedene činjenice zaključujemo da grupa navedenih autora nije mogla lepši i dragoceniji dar pokloniti svome gradu i njegovim novim naraštajima. Rezultati njihovih istraživanja kao i drugih saradnika koji su dali svoje priloge za ovu fotomonografiju ući će nazobilazno u građansku istoriju Srbije.

Dr Milica MILENKOVIĆ